

Q'SMIRLARDA LOKUS NAZORATNI SHAKKLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Baxrillayeva Moxichexra Raxmatillayevna, Samarqand davlat universiteti Urgut filiali "Pedagogika va jismoniy madaniyat" kafedrası assistenti

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMATION OF LOCUS OF CONTROL IN ADOLESCENTS

Bakhrillaeva Moxichexra Raxmatillaevna, assistant at the Department of Pedagogy and Physical Culture, Urgut branch of Samarkand State University

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛОКУСА КОНТРОЛЯ У ПОДРОСТКОВ

Бахриллаева Мохичехра Рахматиллаевна, ассистент кафедры педагогики и физической культуры Ургутского филиала Самаркандского государственного университета

Annotatsiya: Ushbu maqolada subyektiv nazorat ya'ni lokus nazorati tushunchasi, uning shaxs hayotidagi beqiyos o'rni, shuningdek, lokus nazorati darajasini aniqlashga qaratilgan metod yoritib berilgan, hamda yuqori sinf o'quvchilarining subyektiv nazorati o'rganilib, natijalari tavsiflandi va tahlil qilindi. Subyektiv nazorat darajasi o'z-o'zini anglashning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, ijtimoiy o'zaro ta'sirning keng doirasida xulq-atvor reaksiyalarining xususiyatlarini belgilaydi va mas'uliyat hissi, faoliyat darajasi va hayot sharoitlariga ta'sir darajasida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: o'quvchilar faoliyati, lokus nazorati, subyektiv nazorat, nazorat o'lchovi, ichki nazorat, tashqi nazorat, shaxs, faoliyat.

Abstract: This article reveals the concept of subjective control, i.e. locus control, its incomparable place in a person's life, as well as a method aimed at determining the level of locus control, and the subjective control of high school students is studied, the results are described and analyzed. The level of subjective control is one of the most important characteristics of self-awareness; it determines the characteristics of behavioral reactions in a wide range of social interaction and manifests itself in a sense of responsibility, level of activity and influence on living conditions.

Keywords: student activity, locus of control, subjective control, internal control, external control, personality, activity.

Аннотация: В данной статье раскрывается понятие субъективного контроля, т.е. локус-контроля, его ни с чем не сравнимое место в жизни человека, а также метод, направленный на определение уровня локус-контроля, и рассматривается субъективный контроль старшеклассников изучены, результаты описаны и проанализированы. Уровень субъективного контроля является одной из важнейших характеристик самосознания, он определяет особенности поведенческих реакций в широком спектре социального взаимодействия и проявляется в чувстве ответственности, уровне активности и влиянии на жизненные условия.

Ключевые слова: активность студента, локус контроля, субъективный контроль, внутренний контроль, внешний контроль, личность, деятельность.

[https://orcid.org/
0009-0002-5202-690X](https://orcid.org/0009-0002-5202-690X)

e-mail:
[moxichexrabaxrillayeva7
@gmail.com](mailto:moxichexrabaxrillayeva7@gmail.com)

KIRISH. Bugungi globallashuv jarayonlari jadallik bilan rivojlanayotgan dunyoda ta'limdagi dolzarb muammolardan biri mustaqil va mas'uliyatli shaxsni kamol toptirish muhim masala hisoblanib, ushbu jarayonda lokus nazoratni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi qonuni va Davlat ta'lim standarti o'z-o'zini tashkil etish va o'zini o'zi anglash qobiliyatiga ega shaxsni rivojlantirish maqsadlarini belgilaydi. Shuningdek, vazifalardan biri "Ta'lim" milliy loyihasi barkamol va ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni tarbiyalashdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Yetuk psixologlar va pedagoglar mas'uliyatning shakllanishi maxsus tashkil etilgan, aniq rejasiz o'z-o'zidan paydo bo'lishi mumkin emasligini ta'kidladilar[2.16]. Bu, Shaxsiy mas'uliyat – mustaqil ravishda qabul qilingan, ongli qaror asosida natijaga erishishni kafolatlashni anglatadi. O'z-o'zini tashkil qilish, o'zini o'zi anglash, ijtimoiy mas'uliyat, shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi belgilash qobiliyati shaxsning faolligi va subyektivligi rivojlanganda to'la namoyon bo'ladi.

Shaxsning Nazorat o'lchovi (LOC) – bu hayotdagi voqealar yoki hodisalar o'z harakatlari (ichki LOC) yoki tashqi ta'sirlar (tashqi LOC) tomonidan boshqariladi degan umumlashtirilgan ishonchni aks ettiruvchi shaxsiyat xususiyatini anglatadi. Ichki LOCga ega bo'lganlar, ular hayotiy voqealar va vaziyatlarni, shu jumladan bog'liq qo'shimchalarni, ya'ni insonning xatti-harakatlari va munosabatlarini mukofotlash uchun qabul qilinadigan natijalarni nazorat qilishlari mumkinligiga ishonishadi. Lokus nazorati muammosi psixologiya, falsafa, sotsiologiyaning turli bo'limlarida o'rganiladi. Subyektiv nazorat yoki lokus nazorati tushunchasi 1954-yilda amerikalik psixolog Julian Rotter tomonidan psixologiyaga kiritilgan bo'lib, insonning hayotdagi narsa va hodisalar, voqealar va faoliyati natijalarini tashqi omillarga (eksternal, tashqi lokus nazorati) yoki ichki omillarga (internal, ichki lokus nazorati) yuklashi deb tushuniladi. Lokus nazorati "irodali harakatni nazorat qilishning lokalizatsiyasi" deb ham ataladi [1. 39-46].

G'arb mamlakatlarida lokus nazoratini o'rganish mobaynida bir qator olimlar lokus nazoratini o'lchashga qaratilgan metodlarni

yaratdilar. Ularning eng mashhurlaridan biri bu Amerika psixologiyasida va hozirgi kunda butun dunyo psixologiyasida keng qo'llaniladigan metod "J.Rotter shkalasi" deb ataladi. Rotter lokus nazoratini aniqlashga mo'ljallangan maxsus shkalani ishlab chiqdi hamda tashqi va ichki nazorati bo'lgan odamlarning munosabati va xatti-harakatlarini o'rgandi. Shunga ko'ra, J.Rotter lokus nazoratining ikki turini belgilab o'tadi: eksternal va internal. "Subyektiv nazorat darajasi" metodi hozirgi kunda insonning xatti-harakatlarini boshqarish va o'zini o'zi boshqarish bilan bog'liq bo'lgan [xususiyatlarini](#), dunyoqarashi va [hayotiy pozitsiyalarini](#), o'ziga xos shaxsiy munosabat va moyilliklarini o'rganish uchun keng qo'llaniladigan metoddir.

J.Rotter shkalasining yakuniy shakli 29 ta bandni o'z ichiga oladi. Ularning har biri ikkita qarama-qarshi hukmdan iborat bo'lib, biri ichki – internal bo'lsa, ikkinchisi esa tashqi – eksternal tiplardir. Tadqiqotlar davomida ma'lum bo'ldiki, odamlar hayot sharoitlarini nazorat [qilish qobiliyatlariga qarab](#), dunyoga yondashuvlari va munosabatlarida farqlanadi. Tashqi lokus nazorati bilan ichki lokus nazoratini ajratib turadigan asosiy farqlardan biri bu ularni qamrab oluvchi atrof-muhitga nisbatan turli xil qarashlarida va atrof-muhit haqida ma'lumot izlashning turlicha ekanligidir. Aytib o'tish [mumkinki](#), eksternal – tashqi lokus nazorati holatga yo'naltirilgan bo'lsa, internal – ichki lokus nazorati natijaga yo'naltirilgan hisoblanadi. [Shu nuqtayi nazardan](#), lokus nazorati shaxsning umumiy faoliyati xarakteri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu teoriya K.A.[Abulxanova fikricha](#), ikkita tarkibiy qismdan iborat: tashabbus darajasi va mas'uliyat darajasi [4].

MUHOKAMA. Ushbu masalaning u yoki bu jihatlari bugungi kunda ko'plab tadqiqotlarda o'rganilgan. Jumladan, Ganster va Fusilierlar umumiy tadqiqot adabiyotidagi eng izchil va keng tarqalgan topilmalardan biri tashqi LOC va yomon jismoniy va ruhiy salomatlik o'rtasidagi bog'liqlikdir deb ko'rsatadilar. Kasbiy sharoitlarda o'tkazilgan bir qator tadqiqotlar shunga o'xshash xulosalar haqida xabar beradi: tashqi LOCga ega bo'lgan ishchilar ichki LOCga ega bo'lganlarga qaraganda ko'proq charchash, ishdan norozilik,

stressni his qiladilar va o'zini past baholaydilar. So'nggi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, LOC rol stressorlari (rolning noaniqligi va rol ziddiyatlari) va qayg'u belgilari o'rtasidagi munosabatni mo'tadillashtiradi.

V.Frankning fikricha, shaxsning mas'uliyati barcha imkoniyatlarni hisobga olish va amalga oshirilganidan xabardor bo'lish ulardan faqat bittasi bo'ladi. E.Fromm qaror qabul qilish kontekstida javobgarlik haqida gapiradi. Vaziyatni hal qiluvchi sifatida aniq bilishga e'tibor berish, shaxs foydasiga qaror qabul qilish muhim omil hisoblanadi. R.Mey mas'uliyatni kuch va aybsizlik tushunchalari asosida ko'rib chiqadi [6.151]. Uning tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy yetuklik va mas'uliyat shakllanadi. Mas'uliyatni shakllantirish shaxsga qabul qilish erkinligini ta'minlash bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

K.Muzdiboyevning fikricha, ichki nazorat va hayot mazmunining mavjudligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud: maqsad qanchalik katta bo'lsa, inson hayotda shunchalik ko'p ma'no va maqsadlar topadi, bunda barchasi, o'z sa'y-harakatlari va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi, deb hisoblaydi [4.238]. F.Haider ta'kidlashicha, lokus nazoratning ikki turi farqlanadi: ichki (shaxsiy) va tashqi (tashqi dunyo bilan bog'liq) nazorat. Ichki nazorat (Internal) va tashqi nazorat (Eksternal) deb yuritiladi.

Internallarning quyidagi xususiyatlarini aytib o'tish mumkin: optimizm, o'ziga ishonch, xayrixohlik, qat'iyatlilik. Eksternal lokus nazorati qarama-qarshi xususiyatlarga ega: mustaqillikning yo'qligi, ishonchsizlik, shubha. Ushbu xususiyatlarni ko'rib chiqqandan so'ng, tashqi lokus nazorati faqat salbiy xususiyatga ega bo'lib, ichki lokus nazorati esa ijobiy tomonlarni qamrab olgan, degan fikr paydo bo'lishi mumkin.

NATIJALAR. Internalning yuqoridagi barcha afzalliklari subyektning fikriga asoslanib, hayotdagi hamma narsa va hodisalar uning o'ziga bog'liqligidir. Bu mas'uliyat nafaqat yutuqlar sohasiga, balki muvaffaqiyatsizliklar sohasiga ham tegishli. Insonning hayot qiyinchiliklarini yengib o'tish qobiliyati ham uning lokus nazoratiga bog'liq. Internal lokus nazoratida depressiya holatining rivojlanishiga qarshi himoya mexanizmi mavjud bo'lib, tanadagi somatik kasalliklarni davolash bilan ijobiy holda o'tadi. Internallar tashqi ijtimoiy ta'sirlarga qarshilik ko'rsata olishadi. Internallarning qarorlari atrofda odamlarning fikrlaridan

mustaqildir.

Eksternalning moslashuvchanligi axborot manbasi maqomiga bog'liq. Manba maqomi qanchalik baland bo'lsa, eksternallar shuncha fikrlarini o'zgartiradi. Internallarning fikriga axborot maqomi deyarli ta'sir qilmaydi. Internallar o'zlarining baxtsizliklari ustida keskin salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirmaydilar, umumiy erishilgan yutuqlar va hayot darajasini tezda tiklaydilar. Yuqorida tavsiflangan subyektiv nazorat turlarining har biri o'zining afzallik va kamchiliklariga ega. Tashqi lokus nazoratiga ega bo'lgan kishilar apatiya, mas'uliyatsizlik, infantilizm va nochorlikni his etadilar. O'ziga talabning kuchayishi, shuningdek, hamma narsa va hodisalarni nazorat qilish istagida bo'lgan internallar sezilarli darajada depressiya va boshqa psixik kasalliklarga duch kelishlari mumkin.

Lokus turining shakllanishi shaxsning uning aloqasiga bo'lgan e'tiqodiga bog'liq bo'lib, uning oqibatlarini mukofot yoki jazo shaklida baholash bilan belgilash mumkin. Mas'uliyatning shakllanishi subyektga mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqini berish jarayonida sodir bo'ladi. Nazariy ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, nazorat o'chog'i hayotning ko'p jabhalariga ta'sir qiladi: kognitiv soha, shaxsning semantik sohasi, shaxsning jamiyatdagi mavqei, yangi sharoitlarga moslashish qobiliyati va hattoki ruhiy salomatlik holati kabilar[1.61].

Abulxanova-Slavskayaning ta'kidlashicha, "tartibga solishning sifat jihatidan eng yuqori turi – bu shaxsning o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni ta'minlash uchun javobgarlikdir. Uning ta'kidlashicha, shaxs hayotida rag'batlantiruvchi omil sifatida, mas'uliyat, maqsadni qo'yish, yechim tanlash, shaxsning qarorga munosabati va natijani shaxsiy kutishni oldindan belgilaydi[5.50].

Mas'uliyat va uning ko'rsatkichi sifatida "nazorat o'lchovi" o'smirlik davridagi ijtimoiy kompetentsiyaning markaziy belgisidir. O'smirning irodasi va o'zboshimchalik xatti-harakatlarining rivojlanishi mas'uliyatni shakllantirish bilan chambarchas bog'liq. Mas'uliyatni itoatkorlik va bajarish omili sifatida taqsimlash muhimdir. Bu o'smirda o'z zimmasiga olgan vazifalar yoki ko'rsatilgan faoliyat uchun javobgarlik va erishilgan natijani baholash imkonini beradi. Subyektiv nazorat darajasi dinamik xususiyatlardan bo'lib, yosh o'tishi

va atrof-muhit ta'siri, shuningdek, tarbiya ta'sirida o'zgaradi[7.12,13].

XULOSA. Tadqiqot bizga quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi: o'smirlardan olingan subyektiv nazorat darajasini aniqlash metodikasi o'smirlarning umumiy internallikning o'rta darajasini ko'rsatdi. Shuningdek, tadqiqotlarga asoslanib, o'rta darajadagi ko'rsatkichni oilaviy va shaxslararo munosabatlarda ko'rishimiz mumkin. Tadqiqot natijasidan kelib chiqib, respondentlar oilaviy va shaxslararo munosabatlarda ma'suliyatlarini, shuningdek, xatti-harakat natijalarini tashqi omillarga yuklash darajasining pastligini aytib o'tishimiz mumkin. Respondentlarimiz ko'rsatgan shaxslararo munosabatlardagi yuqori internallik darajasi bizga o'smirlar tomonidan g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar sodir etish xavfining pastligini taxmin qilish imkonini beradi. Internallikning past darajasi esa, muvaffaqiyatsizlikka munosabatlar shkalasida namoyon bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Антошкина Е.А. Локус контроля и его влияние на трудовую деятельность / Е.А. Антошкина // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2021. – №1 (61). – С. 39–46.
2. Ванюхина Н.В. Программа формирования ответственности в подростковом возрасте / Н.В. Ванюхина, Е.С. Алексеева // АНИ: педагогика и психология. – 2016. – №3 (16).
3. Кондаков И.М., Нилопец М.Н. Экспериментальное исследование структуры и личностного контекста локуса контроля //
4. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев; под ред. В.Е. Семенова. – 2-е изд., доп. – М.: URSS, 2010. – 238 с.
5. Прядеин В.П. Факторный анализ показателей ответственности и жизне стойкости в различных половозрастных группах / В.П. Прядеин, А.В. Смирнов, А.Р. Смирнова // Гуманитарные науки. – 2020. – №2 (50).
6. Чумакова Е.В. Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности / Е.В. Чумакова, С.П. Лукьянова // Психология. Психофизиология. – 2009. – №18 (151).
7. Реан А.А. Психология изучения личности. СПб.: Изд-во Михайлова, 1991. 288с.
8. Локус контроля // Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. — Минск: 2003.

